

Лариса Нагорна

**ПОНЯТТЯ «МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ»
В СИСТЕМІ MEMORY STUDIES**

Категорія «місце» (локус) є одним з ключових елементів у тріаді просторових понять (простір/територія/місце). Зазвичай її використовують для «адресної прив'язки» певного територіального об'єкта до конкретного культурного ландшафту. Термін «місце» виступає в ролі фундаментальної категорії в системі локальної (місцевої) історії, причому перевага віддається позначенню ним не території, а укоріненого на ній місцевого співтовариства. Для характеристики таких «культурно усталених» соціумів євразійці ввели поняття «місцерозвиток». Географи вживають як синоніми категорії «місце» також поняття «місцевість», «місцерозташування».

У баченні Дж.А.Амато місцева історія задовольняє природне людське бажання до осмислення значення місця, у якому людина живе, причому знання про місце формує не критичне, а лояльне ставлення до його образу¹. На цьому фундаменті функціонують різні варіанти соціально орієнтованого знання – історія земель у Німеччині, історія графств у Великобританії, історія провінцій у Франції, краєзнавство у нас і в Російській Федерації. Ключовим воно є (переважно у формі дослідження «місцевостей») у системі культурної (гуманітарної) географії.

Власне, саме географія створила простір, в якому особливого смислу набув пошук відповідей на питання «де?». Родові географічні поняття «простір», «територія», «місце» пов'язані між собою генетично і впорядковуються у процесі осмислення взаємозв'язку матеріальних об'єктів і закладених у них смислів. Як точно підмітив російський географ Д.Замятін, простір географії намагається в ідеалі ідентифікувати себе із географічним простором. Але постійна динаміка самого простору географії неминуче створює щілину між ним і географічним простором, внаслідок чого відбувається безкінечна «методологічна гонитва». Цю щілину заповнюють географічні образи, які виконують роль медіаторів чи прокладок. Географічні кордони між місцями є водночас і свідченням наявності цих просторово-географічних «ножиць», і місцем народження найбільш яскравих, важливих і продуктивних географічних образів. Оскільки у просторах влади постійно відбуваються паралельні процеси розширення і стиснення, геополітичні образи заряджені на власну деформацію і можуть сприйматися як своєрідний калейдоскоп.

¹ Amato J. A. Rethinking home: A Case for writing local history. – Los Angeles, 2002. – P.4.

Що ж до історико-географічних образів, то вони здатні формувати достатньою мірою щільне й тривке образно-географічне поле з власними пороговими кордонами. Географічні уявлення складаються на основі особливого типу сприймання й розуміння географічного простору, формуючи специфічну ауру, шлейф чи плазму, в якій кристалізуються основні якісні характеристики того чи іншого географічного образу².

На перший погляд ці міркування можуть здатися абстрактними, але вони дають змогу зрозуміти закономірності виходу образів поза межі простору. Французька соціологічна й філософська думка дала блискучий зразок простеження процесу перетворення географічного простору у тотально-ментальний, створивши в кінцевому результаті образну мозаїку просторового досвіду конкретної людини. Місце, по суті, перестало фіксуватися у своїх географічних координатах, а виступало вже радше як власний образ чи їхня сукупність. Така методологічна орієнтація базувалася на визнанні важливості географічної уяви, при цьому новостворювані географічні образи стали фундаментом переосмисленого країнознавчого ландшафту, пронизуючи певну культуру, надаючи їй унікальності й неповторності. Саме на цьому фундаменті виникла ідея «Франції-пам'яті», реалізована у масштабному проекті під загальним керівництвом П'єра Нора. У першій із трьох його частин ішлося про символи, ювілеї, пам'ятні урочистості, друга була присвячена нації, третя – державі³.

Поява такого масштабного проекту (сім томів, 5600 сторінок) значною мірою була продиктована політичними та психологічними причинами. Одна з найстаріших національних держав Європи, Франція у другій половині ХХ століття почала стрімко втрачати ознаки патріархальності з притаманними їм контекстами «живої пам'яті». Модернізація сільського господарства призвела до значного відтоку сільського населення у міста. З політичної карти зникали французькі колонії, звужувався ареал поширення французької мови, роль регіонального центру перебирала на себе Західна Німеччина. Зусиллями істориків був значною мірою зруйнований ореол навколо Французької революції як символу національної гордості. А головне – «зруйнування державних структур, що об'єднували націю, підірвало усю сукупність традицій, яка слугувала узагальненим символічним виразом цієї держави. Немає більше «комеморативного супер-его»: канон зник».

Розвіяти сумніви й розгубленість, що запанували у суспільних настроях, і водночас зберегти бодай в уяві традиційний образ Франції й намагався колектив, що складався з понад 100 науковців, політиків, публіцистів. Уже одне це залучення у науковий проект такої кіль-

² *Зам'ятин Д.Н.* Феноменология географических образов // [http:// www.ruthenia.ru.logos/ kofr/20000/2000_06.htm](http://www.ruthenia.ru.logos/kofr/20000/2000_06.htm).

³ *Nora P.* (Ed.) *Les lieux de memoire*. I. La Republique; II. La Nation; III. Les Frances. – Paris, 1984 – 1992.

кості фахівців робило його співставним з предметом постійної гордості французів – 27-томною історією Франції під редакцією Ернеста Лавіса («Великий Лавіс») столітньої вже на той час давності. У процесі роботи над проектом мінялася і його структура, і його загальна спрямованість, але у фокусі уваги незмінно лишалася ідея *patrimoine* – національного надбання, яке розглядалося як субстрат національної ідентичності. Влада вчасно зреагувала на суспільну потребу й наукові ініціативи – з подачі Дж.Лана, міністра культури в уряді Міттерана, список пам'яток культурної спадщини, що підлягали охороні з боку держави, було істотно розширено.

Якщо ж говорити про суто історіографічний сенс задуму, то підспудно він зводився до розхитування фундаменту соціально-політичної історії, яка ще у 30-х розроблювалася Е.Лабрусом і згодом справила значний вплив на наукове спрямування школи «Анналів». Відстань між історією й колективною пам'яттю була помічена ще М.Гальбваксом, але потрібні були додаткові зусилля, щоб бодай проаналізувати систему історичних міфів, нагромадженням яких особливо грішила подієва, політична історія. Завдяки популярності й впливу «Анналів» «серйозною», науковою історією почали вважати ту, яка фокусувала увагу на історії «великої тривалості», аналізувала соціальні структури й економічні процеси. Але для масової історії значного інтересу вони не становили, і тому у моду почали входити «мікросюжети». Пам'ять, що їх підживлювала, ставала цікавою сама по собі.

Назва проекту «Les lieux de memoire» започаткувала дискусії з приводу адекватності терміну «місце пам'яті». Те, що у французькому варіанті могло бути потрактоване як «обшир пам'яті», не мало відповідних еквівалентів ні в англійській, ні в іспанській, ні в російській мовах і тому практично звелось до «пам'ятних місць» (нім. *Erinnerungsorte*). Але у такому баченні поняття контрастувало з роз'ясненням, яке дав сам П.Нора у передмові до англійського перекладу праці. Там *lieu de memoire* – «це будь-яке значуще явище, уречевлене чи нематеріальне за своєю природою, яке за людською волею чи під впливом часу набуло значення символу у меморіальній спадщині того чи іншого співтовариства»⁴. Місцями пам'яті ставали слова, ідеї, імена, події. Саме поняття «місце», отже, остаточно втрачало зв'язок із простором.

Навряд чи самого П.Нора бентежили сумніви й різночитання, пов'язані з таким визначенням місць пам'яті. Адже у його баченні «канон зник», а отже, множинність інтерпретацій стає нормою. У проекті «Місце пам'яті» цим поняттям позначаються музеї й архіви, кладовища й колекції, свята й річниці, бібліотеки й словники, трактати й документи, пісні й поминальні промови – усе, що здатне відтворити подих і колорит епохи. У томах цього видання можна знайти статті про французький прапор, про «Марсельзу», про Жанну д'Арк, про фран-

⁴ Nora P. General introduction: Between memory and history // *Realms of Memory. The construction of the french past.* – Vol.1. – New York, 1996. – P.3.

пузьке вино – власне, про все те, що в очах упорядників «оточене символічною аурую». Місцями у географічному сенсі є далеко не всі з тих, яким присвячені окремі есе. Але решта – теж місця, «але місця змішані, гібриди й мутанти, інтимно пов'язані з життям і смертю, з часом і вічністю. у спіралі колективного й індивідуального, прозаїчного й сакрального, незмінного й рухливого...Місця пам'яті не існують поза їхніми метаморфозами, поза безкінечним нагромадженням і непередбачуваним переплетенням їхніх значень...Мотиви місць пам'яті кружляють навколо самих себе, множачись у кривих дзеркалах, які є їхньою істиною». Вони підвладні періодам забуття й реінкарнацій, але незліченна множинність місць пам'яті все ж дає змогу існувати і їхній ієрархії, й досить обмеженому полю, і репертуару їхніх гам.

Можна, розмірковує далі П.Нора, безкінечно відточувати класифікації місць пам'яті – протиставляти місця публічні й приватні, домінуючі й підпорядковані, місця, що виконують комеморативну функцію і ті, що просто є символами. На відміну від усіх історичних об'єктів, місця пам'яті не мають референції в реальності. Скоріше вони самі є власною референцією, знаками у чистому вигляді, які не відсилають ні до чого, крім самих себе. Власне, це лише сліди й обряди, «миттеві вторгнення сакральних сил у світ, де більше не діють закони магії», символи містечкових прив'язаностей у суспільстві, що намагається позбутися будь-яких проявів містечковості. Місцями пам'яті їх робить саме те, завдяки чому вони вислизують із простору історії. Місце пам'яті – це «надлишкове місце, закрите у собі самому, замкнене у своїй ідентичності і зібране своїм іменем, але постійно відкрите розширенню своїх значень». Віртуальна надлишковість і створює їхню власну історію. Заслуга історії тут убачається у здатності мобілізувати рідкісний, нематеріальний, слабо вловлюваний зв'язок, який живе в людині завдяки її прихильності до символів, часом вже зів'язаних⁵.

Мабуть, саме цей ефемерний зв'язок спонукав П.Нора, який був не лише авторитетним науковцем, але й головним редактором провідного видавничого дому Франції й ініціатором розпочатої ще 1971 р. серії «Бібліотека історій», здійснити справжній подвиг, створивши безприкладну за масштабами енциклопедію «місць пам'яті», в яку увійшли 128 наукових розвідок та публіцистичних есе. Уже перші томи, провідною ідеєю яких була деконструкція історичних міфів, епатували мислячий загал. З'ясувалося, приміром, що навіть Жанна д'Арк – символ далеко не завжди консолідуючий, бо у Домремі, Руані, Орлеані, Парижі її ім'я використовували як прапор різні політичні сили. Для багатьох стало справжнім одкровенням усвідомлення того, що пам'ять живе за власними законами і може навіть бути ворожою щодо історії.

Коли ж через 8 років вималювався кінцевий результат гігантської праці, він вразив усіх, але найбільшою мірою, мабуть, самого П.Нора.

⁵ Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // П.Нора, М.Озуф, Ж.де Пюимеж, М.Винок. Франция-память. – СПб, 1999. – С.17-50.

Стало очевидним, що «пам'ять менш за все переймається встановленням об'єктивної істини, що у будь-який момент вона готова підім'яти під себе історію, «меморизувати» її. Але й наукова історія, що піддає історію нещадному критичному аналізу, вбиває пам'ять»⁶. Сам Нора визнав: «Ми більше не на одній хвилі з минулим. Ми можемо знайти його лише за допомогою документальної, архівної, пам'ятевої реконструкції, «реапропріації» (слово епохи), що перетворює пам'ять (повністю перебудовану для реактуалізації) на актуальне означення того, що раніше просто називали «історія». Смісл слів тут глибинно й небезпечно перекручується, це треба добре усвідомлювати, щоб не потрапити на гачок видимостей... Пам'ять набула такого широкого й всеохопного сенсу, що загрожує в деяких випадках, які нам треба ще з'ясувати, замінити слово «історія» й поставити практику історії на службу пам'яті»⁷.

Відбулася, отже, дивна метаморфоза: «вибух спадщини» водночас сигналізував про відрив від минулого. А те, що, за власним визнанням П.Нора, замислювалося як антитеза уславленню певних історичних подій і інструмент розвінчання міфів, само перетворилося на документ «оспівування минулого», ставши визнаним «місцем пам'яті» не лише у науці, але й у прикладних сферах історичних репрезентацій. Власне, такою є доля кожного по-справжньому талановитого твору – його суспільний резонанс виявляється більшим, ніж очікували. Але паралельно зі зростанням авторитетності видання зростає й ціна певних недоводок. Не лишилася, приміром, непоміченою відсутність у виданні не лише постаті Наполеона Бонапарта, але й традицій бонапартизму, які у Франції на кожному кроці. Мабуть, і саме поняття «місце пам'яті» не викликало б таких дискусій, якби не опинилося у фокусі і у назві такого масштабного проекту.

Певний парадокс, однак, можна вбачати у тому, що й сам Нора, вбудовуючи масивну конструкцію «Місце пам'яті», водночас розхитував її власним скепсисом, непомірним розширенням одних «місце пам'яті» за рахунок інших, недовірою до історії як такої. Не так легко знайти відповідь на питання – що саме змусило П'єра Нора сконструювати нову знакову систему, перетворюючи звичні матеріальні пам'ятники у значною мірою ірреальні місця пам'яті і додаючи до звичних меморіальних місць безліч фантомів? Чому практично всі його тексти, покликані уславляти подвиги предків, пройняті сумом і тугою за чимось безповоротно втраченим? Що стоїть за метафорою «розірваної пам'яті»?

Найкоротшу відповідь Нора дав сам, і вона вмістилася у двох словах: прискорення історії. За метафорою про прискорення історії у нього стоїть порушення рівноваги, створюваної традицією. Феномени глобалізації, демократизації, соціального нівелювання, медіатизації

⁶ Уваров П. История, историки и историческая память во Франции // Отечественные записки. – 2004. – №5.

⁷ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К., 2014. – С.261.

руйнують рівною мірою і суспільства-пам'яті, і ідеологію пам'ятей, і, зрештою, сам спосіб історичного сприйняття. Прискорення історії у його баченні – це наростання темпів сповзання в абсолютно мертве минуле і неминучість сприйняття будь-якої давності як такої, що вже зникла. Внаслідок цього «сам спосіб історичного сприйняття... поступово розпався, підмінивши пам'ять, що обмежувала свій спадок найзаповітнішим, ефемерною фотографією актуальності»⁸.

Такий згусток скепсису, гадаю, здатен пролити світло на той факт, що незалежно від розрахунків редактора і авторів, проект почав жити власним життям. Протестуючи проти «поглинення пам'яті духом поминання», Нора створив зразковий поминальник, який читають і перечитують уже кілька поколінь, який рекомендують учням, студентам, туристам. Хоч сам Нора вважав, що пієтет поминання здатен нівелювати саме поняття пам'яті-спадщини. «Якби ми ще продовжували населяти нашу пам'ять, нам не потрібно було б присвячувати їй якісь місця».

Від першої статті П.Нора 1984 р. «Між пам'яттю й історією. Проблематика місць пам'яті», що стала по суті передмовою до колективного фундаментального видання «Місця пам'яті», до збірника статей та інтерв'ю «Теперішнє, нація, пам'ять» (2011) – величезна дистанція, сповнена роздумів, прозрінь, розчарувань. Найбільше хвилює дослідника розрив між пам'яттю та історією: «у серці історії працює деструктивний критицизм, спрямований проти спонтанної пам'яті». Втрата того, що називається «історією-пам'яттю» у баченні П.Нора супроводиться її підміною «історією історії», «історіографічною свідомістю». «Про пам'ять говорять лише тому, що її більше не існує».

Мабуть, саме сумніви в існуванні «живої пам'яті» керували пером П.Нора, коли він – слідом за М.Фуко, праці якого редагував – характеризував власний пошук «просторів пам'яті» як заняття археологією. Адже текст, що у друкованій культурі постає як джерело уявлень про минуле, у медіакратичній культурі стає артефактом, який ще потрібно очистити від непотрібних нашарувань. Зміни в сучасному світі, вважає він, настільки стрімкі, що всі новації назавтра застарівають, а отже, і саме звертання до колективної пам'яті у «світі футурошоку» втрачає сенс. На перехрестях пам'яті лишаються лише мнемонічні місця – як дзеркала, в яких люди минулого намагалися себе побачити.

У баченні П.Нора колективна пам'ять проявляється у трьох формах – матеріальній, функціональній та символічній. Матеріальними є об'єкти, спеціально створювані для збереження пам'яті – пам'ятники, монументи загиблим, меморіали. До функціональних він відносив зображення на банкнотах, присвоєння імен історичних діячів чи визначних подій вулицям, підприємствам, установам. До символічних – ті, що вже міцно затвердили за собою значення найвизначнішого образу нації на зразок Бастилії у Франції.

⁸ Нора П. Между памятью и историей. – С.17-18.

Надзвичайно цікавими є міркування П.Нора про еволюцію співвідношення колективної пам'яті й історичного знання. Від середньовічних хроністів до сучасних дослідників глобальної історії вся історична традиція розвивалася як задана вправа для пам'яті і як її спонтанне поглиблення, відтворення минулого без лагун і тріщин. Але в міру набуття історіографією потужного критичного арсеналу саме вона намагається оволодіти традицією і цим самим «уводить клинок критики між стволом пам'яті й корою історії». Як тільки історія досягає свого історіографічного віку, процес її деідентифікації з пам'яттю поглиблюється. Пам'ять сама перетворюється на об'єкт можливої історії. Тепер уже тільки на основі дослідження місць пам'яті можливе рефлексуюче повернення історії до себе. Але самі по собі місця пам'яті – це лише останки, ілюзії вічності – «вже не цілком життя, але й ще не зовсім смерть».

Дещо несподіваною, але лише на перший погляд, уявляється відраза П.Нора до «одержимості архівами». «Тероризм історизованої пам'яті» вбачається у тому, що архів являє собою не більш чи менш свідоме збереження живої пам'яті, а «організоване приховування пам'яті втраченої». Архівована пам'ять у його уявленні мертва. Привнесена зовні, вона уже нездатна «бунтувати проти історії» і тяжіє до меж недостовірного. Звідси починається домінуюча у Нора тема розриву між історією й пам'яттю, яка розглядається під знаком дисконтинуальності: ми прийшли «від минулого, цілком доступного, до минулого, яке ми сприймаємо як розрив».

Ще більш небезспірними уявляються загальні міркування Нора про ціну історичної метаморфози пам'яті. Культурний наслідок компенсації за історизацію пам'яті оплачений певною трансформацією індивідуальної психології. Новий режим пам'яті підміняє повторення ремеморацією. «Інтегральна психологізація сучасної пам'яті увела зовсім нову економію ідентичності мого Я, механізмів пам'яті у відносинах з минулим». Коли пам'ять більше не знаходиться повсюди, вона зникає немовби в нікуди. Уся динаміка наших відносин з минулим захована у тонкій грі недосяжного й знищеного.

Останній симптом цієї метаморфози – поява поряд з пам'яттю-архівом і пам'яттю-боргом ще й пам'яті-дистанції. Остання виникає, коли пам'ять розглядається як повернення боргу. Так з'являється поняття «розірваної пам'яті», а разом з ним і відчуття ностальгії: «Існують місця пам'яті, бо немає більше соціальних кіл пам'яті». Пам'ять-спадщина руйнує пам'ять-націю, і саме у цьому Нора вбачає ознаки «тиранії пам'яті». «Одержимість поминанням» створює феномен «роздвоєної пам'яті» й «підірваного національного», а хибно витлумачений борг пам'яті підміняє роботу скорботи.

На такому скептичному фундаменті у Нора постає вже зовсім неочікуване розрізнення місць історії і місць пам'яті: у перших ще мерехтить відблиск символічного життя, другі слугують не прославленню нації, а вивченню засобів її прославлення. Зрештою автор

знаходить компроміс у тому, що приписує місцям пам'яті «чудову дієвість» і здатність породжувати «іншу історію». «Якщо існує намір пам'ятати, то місця пам'яті стають місцями історії». Далеко не кожному було дано зрозуміти складну діалектику таких міркувань. Місця пам'яті виявилися всюдисутніми й мали безліч облич. Один з іноземних рецензентів праці розгублено запитував: «Чи є у Франції бодай щось, що не було б «місцем пам'яті»?»

Складна конструкція проекту, особливо його третьої частини, фактично перетворила його в енциклопедичне видання, якому був необхідний спеціальний покажчик. Але сам Нора був переконаний в неабиякому евристичному потенціалі не тільки уведеного ним поняття, але й відповідної історіографічної концепції. У його баченні концепція «місць пам'яті» – не проста метафоризація звичного поняття, а початок нового етапу як у сфері історіографічного осмислення спадщини, так і у царині культурної пам'яті. Вивчення місць пам'яті, вважає він, перебуває на перетині двох течій, які надають йому смисл і визначають його роль. З одного боку, це рух чисто історіографічний – момент рефлектуючого повернення історії до себе самої. З іншого – це рух суто історичний, пов'язаний із кінцем певної традиції пам'яті. Часом місць він називає момент, коли величезний капітал спадщини, що його переживають у інтимності пам'яті, зникає, щоб знов ожити, але вже лише під поглядом оновленої історії. Отже, відбувається значне поглиблення роботи історії, з одного боку, і початок консолідації спадщини, з іншого. Внутрішню динаміку критичного принципу Нора бачить у такому спустошенні історичного, політичного і морального кадрів спадщини, яке здатне мінімізуватися завдяки поверненню до найбільш яскравих його символів. Місця пам'яті – це крайня форма, в якій існує в історії комеморативна свідомість, яка водночас і ігнорує «останки», і потребує їх. Це поняття з'явилося під впливом деритуалізації світу, з'явилося для того, щоб декретувати й підтримувати за допомогою мистецтва й волі співтворити, яке вже настільки втягнулося у процес трансформації й оновлення, що цінує нове вище за старе, майбутнє вище за минуле⁹.

Російський дослідник місць пам'яті А. Дахін точно відчуває предмет тривоги П. Нора – комеморація є по суті реакцією на критичне ослаблення відчуття ідентичності, яке повинна підтримувати культурна спадщина. Реакція не вельми продуктивна: пам'ятники й музеї, що випали з лона живих структур соціально-історичної пам'яті, перестають становити повноцінну основу соціальної самототожності й самоідентичності учасників комеморації. Туристи, що відвідують пам'ятники, не ідентифікують себе з культурою, яку ті представляють. «Релікти» – будівлі, культурні ландшафти і т.п. – являють собою об'єкти колективного пам'ятування, які лишилися поза структурами самоототожнення

⁹ Там само. – С.17-50.

й самоідентичності локальних співтовариств, інакше кажучи, вони стають місцями «загального користування». Тоді їх бере під опіку держава і перетворює їх на об'єкти туристичного бізнесу. Якщо такої опіки не знаходиться, то об'єкти руйнуються і зникають з лиця землі¹⁰.

Як бачимо, експансія метафор здатна докорінно трансформувати просторові образи, аж до перетворення їх у фантоми. Образне бачення місця вивело цей термін далеко поза межі територіальності. В системі мнemoісторії «місце пам'яті» – це не обов'язково матеріальний об'єкт, але й символ, знак. А «пам'ять місця» – це їхній символічний код. Поміж іншим він допомагає з'ясувати природу згасання «живої» пам'яті. Чи здатне загальмувати цей процес історичне знання? І чи завжди «релікти», «архівні форми» пам'яті перебувають у конфлікті з історією?

Теоретичні тексти самого Нора не завжди дають однозначні відповіді на ці непрості запитання. Як констатує знавець сучасної французької історіографічної ситуації П.Уваров, тексти, в яких Нора коментує чи коригує свою генеральну ідею, досить складні для розуміння. Але рядовий французький історик і не намагається занурюватися у них досить глибоко: він давно зайнятий практичною реалізацією цієї ідеї. А точніше, він упевнений, що ця ідея належить йому самому. «Національне культурне надбання» турбує буквально всіх, країна вже давно живе постійними очікуваннями чергової «комеморації». Проект, що мав риси своєрідного «анти-Лабруса», тепер можна кваліфікувати і як «нео-Лабрус», якщо мати на увазі поставлений у його центр пошук національної ідентичності. А головне – закладена традиція забезпечує співтовариству французьких істориків професійну стійкість і здоровий консерватизм. В усякому разі, у Франції важко комусь пояснити російський феномен академіка Фоменка. «Фоменківці просто економічно неможливі у країні, де в історичне культурне надбання інвестуються значні кошти»¹¹.

Досі тут ішла мова переважно про взаємини пам'яті й історії. Але не меншою мірою проблемами «місць пам'яті» зайняті філософи, психологи, культурологи. Герменевтика як теорія розуміння й мистецтво інтерпретацій виявилася прийнятним методологічним фундаментом і для мистецтвознавців. На те, що з часів Ренесансу мистецтво пам'яті було інтригуючим інтелектуальним заняттям і використовувалося як метод для пошуку таємної гармонії між земною й трансцендентною сферами, звернула увагу англійська дослідниця Френсіс Йейтс. Особливу її увагу привернули мнемонічні схеми Джордано Бруно, який відшукував шляхи до втраченого знання про ідеальний Всесвіт і, отже, до джерел герменевтики. У магів XVI століття, вважала Йейтс, мнемонічні схеми уподібнювалися дзеркалу, яке відоб-

¹⁰ Дахин А.В. Город как место памятования // Гуманитарная география. Альманах №4. – М., 2006.

¹¹ Уваров П. История, историки и историческая память во Франции.

ражало образи трансцендентного світу. Мистецтво пам'яті, отже, по-ставало як таємний метод вільного пошуку божественної мудрості.

Як своєрідну конкретизацію теорій «місць пам'яті» розглядають уведені Ф.Йейтс поняття «loci пам'яті», яке піддається осмисленню лише вкупі з поняттям «образи». Мистецтво запам'ятовування й репрезентації у її баченні полягає у тому, щоб спочатку підібрати *місця*, а потім – відповідні їм *образи*. І ті, й другі мають корелювати з ідентичністю суб'єкта сприйняття, інакше запам'ятовування не відбудеться¹².

У системі географічних наук на означення місць, які потребують спеціального захисту, застосовується термін «культурний ландшафт». При цьому водночас йдеться про збереження і природного (екосистема), і культурного (будівлі, споруди), і соціального (традиційні форми побуту) середовища. Особлива увага приділяється міським loci-сукупностям, зокрема, створенню оптимальної інституційної структури міської комеморації. Стан соціальної пам'яті міського співтовариства визначається на основі того, наскільки щільно й рівномірно місто вкрите мережею комеморації і наскільки органічно вона впливає на особистісно/колективний світ людини. Чимала роль тут належить міському топонімічному глосарію. Образи попередньої історії міста, міфи, легенди, пісні, навіть анекдоти мають асоціюватися з архітектурними, художніми, історичними пам'ятками, немовби «жити в них»¹³.

Надаючи неабиякого значення місцю й ролі «живої пам'яті» у збереженні ідентичності, російські науковці доволі часто оспорюють тезу П. Нора про те, що або «історія вбиває пам'ять», або «пам'ять вбиває історію». Л.Репіна не бачить тут ні «вбивчого вибору», ні навіть будь-якого розриву. Адже на роль «жерців у храмі Мнемозіни» претендують і високопрофесійні історики, і інші виробники історичного знання – письменники, діячі мистецтва, служителі культу тощо¹⁴. Високопрофесійні історичні, літературні, мистецькі твори здатні ефективно виконувати функції «роботи пам'яті», зокрема, у передачі міжпоколінської інформації.

Важко, приміром, уявити собі більш емоційно насичений і естетично досконалий текст, ніж той, що стосується «пам'яті місця» у книзі відомого історика й культуролога Аляйди Ассман «Простори спогаду». Свого читача вона веде від захоплення силою пам'яті у Цицерона через ландшафти пам'яті у Петрарки до місць, через які «увіходить вічність» у Вільяма Вордсворта, й відчуття «аури реліктів» у Едгара По. Дослідниця переконана: «довгий шлях письмової тра-

¹² Йейтс Ф. Искусство памяти. – СПб, 1997. – С.19-20, 61.

¹³ Дахин А.В. Имена городов в структуре локальных социокультурных пространств // Возвращенные имена: идентичность и культурный капитал переименованных городов России. – Н.-Новгород, 2004. – С.24-30.

¹⁴ Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С.435-436.

диції можна доповнити й полегшити коротким шляхом розтину; духовний світ минулого стає очевидним завдяки матеріальним решткам. При цьому можна сподіватись на таємничу іскру з минулого в теперішнє – всупереч усім тріщинам і прогалинам у пам'яті».

Дещо несподіваною у цьому контексті виглядає констатація: «говорячи про «пам'ять місця», використовують формулу, водночас зручну й неоднозначну. Такий вираз зручний, бо лишає без уточнення: йдеться або про *genetivus objectivus*, пам'ять про місце, або ж про *genetivus subjectivus* і, отже, про пам'ять, що локалізована у певному місці. І такий вираз неоднозначний, оскільки наводить на думку про те, що місце саме може бути суб'єктом, носієм спогадів, і часом, де це можливо, розширювати пам'ять так, що пам'ять місця значно виходить за межі людської пам'яті». Розгадку такої неоднозначності А.Ассман знаходить у підходах самого П'єра Нора, який охарактеризував різницю між місцем, у якому встановилися традиційні форми життя, і місцем, що має лише сліди зруйнованих життєвих зв'язків, за допомогою французької гри слів. Перехід від *milieu de memoire* до *lieu de memoire* означає від «середовища спогадів» до «місця спогадів». Пам'ятні місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків¹⁵.

А. Ассман – далеко не перша й не остання з-поміж тих, кому формула «місця пам'яті» уявляється неоднозначною. І справа тут, зрозуміло, не лише у термінологічних, але й у політичних нюансах. Багатотомний проект П.Нора виявився, якщо йти за оцінками П.Гаттона, генеалогічною деконструкцією будови французької культури, яка зберігає і водночас втрачає національну пам'ять. Розміщуючи «місця пам'яті» між традицією й історією, Нора навряд чи свідомо наслідував логіку влади/знання М.Фуко. Але у процесі реалізації проекту П.Нора крок за кроком переконувався у тому, що благородна мета підтримання традиції й воскресіння духу нації здатна перетворюватися у риторику комеморації, що служить політичним цілям. Формули Фуко про утворення значень шляхом дискурсу виключення і про минуле як риторичний конструкт сучасного дістали у проекті «Франція-пам'ять» блискуче підтвердження – ефект, на який автори проекту спочатку вочевидь не розраховували. Але те, що в такий спосіб соціальна історія поступилася частиною своєї території історичній культурології, означало поворот не лише у французькій історіографії. З'ясувалося, що «особистості, події, навіть соціальні й економічні тенденції відступають перед владою риторики, яка перетворює їх в абстракцію»¹⁶.

Викорінення пам'яті під натиском «прискореної» історії хвилювало П.Нора і його колег насамперед тому, що воно означало обрив дуже давніх зв'язків ідентичності. Перетворення історії-пам'яті в іс-

¹⁵ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К., 2012. – С. 317-340.

¹⁶ Хаттон П. История как искусство памяти. – СПб, 2004. – С.289-294.

торію-критику означало делегітимізацію пережитого минулого. Нора був першим серед тих, хто відверто визнав: ностальгічний аспект у поклоніннях сповнений крижаної патетики, тут немає ані активної переконаності, ані живої участі. «Спогад повністю перетворився у свою власну ретельну реконструкцію». Гіпертрофоване роздування пам'яті пов'язане з відчуттям її втрати, але воно й само «працює» на цю втрату.

Блискучий аналітик історичної пам'яті Поль Рікер не пройшов повз сумніви Нора й перепади його настроїв, але зумів побачити у них певну логіку, пов'язуючи її із закономірною еволюцією теорії «місце пам'яті» у контексті зміни поколінь і трансформації соціальних функцій пам'яті. Однак під його прискіпливим поглядом «нестиківки» у трактуваннях складної структури місце пам'яті (у трьох смислах – матеріальному, символічному й функціональному) постають особливо виразно. «Місця пам'яті виступають насамперед в якості *reminders* – опорних пунктів спогадів, що по черзі слугують пам'яті, яка слабшає, боротьбі проти забування і навіть як безмовна заміна втраченої пам'яті. Місця «живуть», як живуть записи, монументи, можливо, як документи, у той час як спогади, передані лише словесно, ширяють, підпорядковуючись волі слів».

Ідея пам'яті-боргу, продовжує Рікер, невіддільна від ідеї спадщини. Йдеться не лише про обов'язок збереження матеріального; ті, хто живуть, зобов'язані своїм існуванням тим, кого немає. І тут виникає проблема інверсії самої динаміки пам'яті – штучні моделі витісняють реальну, непередбачувану й норолливу пам'ять. «Згубна тенденція зводити місце пам'яті до топографічного місця» означає не що інше, як створення можливості для роздування культу пам'яті в його викривлену форму – культ поминання. Якщо пам'ять висувається на перший план (лише їй, мовляв, Франція зобов'язана об'єднуючим началом), нівелюється і роль держави, і функція історії. У сукупності це створює можливість «завдання шкоди самій ідеї місця пам'яті».

Отже, те «роздвоєння історії» внаслідок її «меморіального переживання», яке відчуває сам П.Нора, Рікер трактує як «захоплення ідеї місце пам'яті ідеєю спадщини». Коли з самих меморіальних церемоній роблять один з головних об'єктів детального аналізу, меморіальна булімія припиняє будь-які спроби створення історії протимеморіального типу. «Одержимість поминанням» руйнує союз пам'яті з національною історією; відбувається «викривлення пам'яті всупереч історії». Руйнується модель національної ідентичності, сфокусована на нації-державі. Зникає канон, а його місце займає «битва пам'ятей»: «культурне й локальне, руйнівники національного, наводнюють за собою масової інформації». Саме поняття «місце пам'яті» як символічний інструмент, призначенням якого була «дематеріалізація місця», при цьому багато втрачає. Зв'язок минулого й майбутнього заміщується зв'язком сучасного й пам'яті.

Так що ж, вибір поняття «місце пам'яті» виявився в кінцевому підсумку невдалим? Так цілком відверто Рікер формулює суть сумнівів з цього приводу і П.Нора, і своїх власних. Адже справді у терміні «місце пам'яті» суперечливо пов'язані два слова, одне з яких віддаляє, а інше наближає. Однак для історика-громадянина суперечність тут хоча й існує, але не є нездоланною. Зрештою саме «місця пам'яті» дають змогу знову поєднати (і знов-таки шляхом вибуху) зруйноване національне. Вчений сподівається: настане час, коли «виникне інший спосіб спільного буття» і тоді «зникне потреба відшукувати орієнтири й розвідувати місця». «Ера поминання буде остаточно завершена. Тиранія пам'яті триватиме лиш якийсь час – але це наш час»¹⁷.

Нора знайшов за потрібне дати відповідь на зауваження Рікера. Він визнав винятковий полемічний хист визначного філософа. Рікер, зауважує він, «уважно і цілком безсторонньо прочитує «Місця пам'яті», пропонуючи довершений, у певному сенсі неспростовний аналіз. Але звідки виникає відчуття, що ми не до кінця можемо з ним погодитися? Можливо, таки через принципову несумісність поглядів філософа й історика. Невже відмінність ніяк не здолати?»

Здолати відмінність можливо, доводить Нора, якщо простежити ефективність і «рентабельність» формули з плином часу. Ідея місць пам'яті виникла із сумнівної й майже грайливої гіпотези, і з цього погляду проект був «пригодою й експериментом». Автор сам був вражений, наскільки швидко запропоноване поняття «привласнювалося»: «це свідчило про те, що воно торкнулося чутливої душі колективної свідомості». І хоч Нора визнає, що на статус концепту його формула «не тягне», він переконаний: «по-справжньому і всерйоз оцінити властиву поняттю дієздатність може лише рентабельність, і тільки вона». А з часом формула «місць пам'яті» таки виявила своє багатство й плідність.

Інша річ, що крах історичної й часової тяглості, подарувавши пам'яті надзвичайну актуальність, водночас спричинив «тиранію комеморацій». Нора повністю поділяє з Рікером роздратування з приводу зловживання «обов'язками пам'яті, яку занадто охоче проклинають, щоб обійтися без роботи історії», і особливо – обурення проти інструментального розпорядження поминаннями. Відзначення пам'ятних дат породило ідеологію всюдисущої пам'яті та тотальної консервації. «Воно перетворилося на обов'язкове ставлення до минулого. Гірше: комемораційне зараження дало розквіт гіперкомеморативної історії і примножило плем'я спонтанних істориків, що віддалилися служінню суто політизованій пам'яті». Саме ця, насаджувана пам'яттю, тиранія змушує історика до активної реакції.

Зреагував П.Нора і на запитання, які часто ставилися йому у різних інтерв'ю: «чи можна «місця пам'яті» експортувати?», «чи можливі європейські місця пам'яті?» Він має обґрунтовані сумніви щодо уні-

¹⁷ Рікер П. Память, история, забвение. – М., 2004. – С.565-571.

версальності запропонованих ним самим підходів. Поняття «місця пам'яті» академічне за своєю природою, і отже, передбачає врахування діалектики універсального й партикулярного, доводить він. Воно народилося у контексті суто французького відчуття втрат. Кожна країна має підтримувати зв'язки особливого типу зі своїм минулим, і тому треба бачити природу та межі застосувань поняття, що вже стало звичним, у країнознавчих дослідженнях. «Апріорі привабливі й теоретично мислимі, такі дослідження можуть наражатися на практичні труднощі... Загальне перевіряється лише в особливому». Хоча, зрозуміло, можливі порівняльні підходи у зменшеному масштабі¹⁸.

Про те, що порушена П.Нора проблема була актуальною, навіть жivotрепетною, свідчить справді безпрецедентний масштаб теоретичних дискусій навколо змісту поняття «місця пам'яті». Сумніви Рікера щодо нього не забарився поділити й інший уважний дослідник спадщини П.Нора Тоні Джадт. Для нього не існує проблеми у визначенні конструктивної функції пам'яті щодо історії – це безцінне джерело, яке не просто вносить додаткові деталі й формує точку зору дослідника – «сама історія складається з відповідей на запитання: що зберігається у пам'яті суспільства? що піддається забуттю? яким цілям слугують спогади про минуле?» Але кардинальним для нього є пошук відповіді на питання: «чий місця? чия пам'ять?» Амбіційний проект П.Нора з'явився в епоху сумнівів і розгубленості. Патріархальна Франція відходила в небуття, а звичні символи її величі захиталися під впливом історіографічного постмодернізму. Від прискіпливого погляду Т.Джадта не сховався той факт, що представлення ХХ століття як звичайного продовження давніх традицій, з любов'ю й замовленням відтворених у багатотомному виданні, віддає фальшу. «Якщо сьогодні для істориків і журналістів режим Віші перетворився на «місце пам'яті», то більшість французів все ще прагне не викликати з могили привид, який вони намагалися надійно закопати туди у 1945 р.».

Коли суспільство перестає приділяти увагу історії, а громадяни втрачають віру у силу виховання, доводить Джадт, місця пам'яті здатні перетворюватися у «місця забуття», «місця незнання». У цьому розумінні монументальна праця Нора і його колег сама по собі може вважатися зразком сучасної міфології. «Парадоксальний результат героїчних зусиль П'єра Нора по відтворенню і збереженню історичної пам'яті Франції полягає у тому, що його праця сприймається тепер не стільки як стимул до пошуку нових підходів у цій сфері, скільки як предмет поклоніння, як визначна пам'ятка, що заслуговує на увагу туриста».

Кінець кінцем не так важливо, зауважував Джадт, що стара добра Франція назавжди лишилася в минулому. У цьому зрештою немає нічого нового – завжди існували поруч забуття й пам'ять, створення нових традицій і відмирання старих. Проблема навіть не в тому, що

¹⁸ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – С.237-265.

у наш час усі форми, яких набуває історична пам'ять, являють собою підробку, кітч, пародію на минуле. Гірше те, і саме у цьому новизна сучасної ситуації, що суспільство перестало приділяти увагу історії. Оскільки ми втрачаємо віру у виховання, для багатьох громадян місця пам'яті перетворюються у місця забуття, а точніше, у місця незнання, бо й забувати стане нічого.

Спеціально для читача на пострадянському просторі Джадт наголошує – у Франції, де історія користується чималим авторитетом, протиставлення історії й пам'яті цілком допустимі. У країнах колишнього радянського блоку проблема полягає в іншому – вона не в тому, щоб вийти поза межі традиційної історіографії, а в тому, як створити чи відновити традицію справді наукового підходу до історії. Космополітична паризька інтелігенція, що добре знає свою історію, може дозволити собі своєрідну «гру розуму», запропонувавши суспільству пам'ять у якості своєрідної альтернативи історичній науці. Але навряд чи варто сприймати такі вправи усерйоз. Надто паризький за духом проект навряд чи витримає перенесення його на інший ґрунт, і не випадково успіх Нора не вдалося повторити у Великобританії, Іспанії, Італії чи ще будь-де¹⁹.

Доволі критичними у ставленні до когнітивного потенціалу категорії «місце пам'яті» є і російські фахівці у галузі теорії історії С. Маловічко та М. Румянцева. Із новаціями П. Нора вони пов'язують відповідь на потребу протистояти комеморації й міфотворчості в історичному пізнанні, але наголошують на тому, що проект «перетворився практично на свою протилежність – на усвідомлення необхідності комеморації й цілеспрямованого конструювання «місць пам'яті», навколо яких і повинен консолідуватися соціум». Не надихає цих авторів і практична реалізація концепції «місць пам'яті»: «розумність» деяких «місць пам'яті» у масовій свідомості явно зумовлена включеністю їх у міфологізований контекст».

Що, власне, відбулося, міркують далі російські науковці, коли на початку ХХІ століття під тиском постпостмодернізму концепція «місць пам'яті» повернулася в систему історичного пізнання? «Здавалося б, вихід знайдено: завдання істориків – сприяти якомога точнішому «картографуванню» «місць пам'яті», причому на різних рівнях – від загальнодержавного до цілком локального. Але проблема не лише залишилася, але, на наш погляд, ускладнилася». Ускладнилася тому, що в такий спосіб підживлювалися національно-історичні міфи, бо лише в їхній структурі «місця пам'яті» здатні виконувати свою орієнтаційну місію. Так у систему наукового пізнання повертається майже зникла традиція з її претензіями на об'єктивність та лінійність. Але ж сьогодні кожен більш менш грамотний історик розуміє, що історичне знання є результат інтерпретації. «А це багато в чому руйнує «об'єктивність» місць пам'яті як

¹⁹ Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: чьи места? чья память? // *Ab Imperio*. – 2004. – №1. – С.44-71.

фактів історії, що мають безумовну цінність. Як може «місце пам'яті» виконувати інтегруючу функцію, якщо, по суті, воно являє собою певний історичний факт, а факт для нас – це не «об'єктивна реальність» минулого, а конструкція історика, яка, цілком природно, суб'єктивна?»

Не варто сприймати такий хід думок як цілковите заперечення евристичного потенціалу поняття «місця пам'яті». Воно, у баченні названих авторів, є «принципово важливим як для фіксації трансформацій професійного історичного знання, так і для прояснення його взаємин із масовою свідомістю». Саме розуміння ідеологічних, а не лише аксіологічних чи гносеологічних, причин перетворення певної події на «місце пам'яті» забезпечує певну сталість/спадкоємність історичного знання, що є особливо важливим при конструюванні соціальної пам'яті. Більше того, саме зі спробами вибудовувати соціальну пам'ять в розрахунок на відповідні «місця пам'яті» С.Маловічко та М.Румянцева пов'язують зумовлену переходом від постмодерну до постпостмодерну появу історичного метанаративу нового типу. Їхня концепція будується на ідеї «різнорівневості» підвладних розуму полів історії, які водночас є і просторами ідентичності сучасної людини – з наголосом на тому, що існують дві принципово відмінні історіографічні культури з неоднаковим цілепокладанням. Перша діє у сфері «строкої науки», друга у сфері масової свідомості.

Проводячи чітку грань між двома типами історичного знання – науковим і соціально орієнтованим – С.Маловічко та М.Румянцева вважають, що в системі останнього категорія «місць пам'яті» легко знайде своє місце. Тому, якщо й варто вдаватися до деконструкції «місць пам'яті» в системі наукового знання, то на рівні масової свідомості руйнувати вже сформовану цілісність навряд чи варто. Характеризуючи соціально орієнтоване знання як ненаукове чи «не зовсім наукове», автори ніякою мірою не хочуть принизити краєзнавство – просто це інший підхід і інша практика.

З тезою «ненауковості» соціально орієнтованого історичного знання, висловленою у формі гіпотези, можна погоджуватися чи не погоджуватися. Але, на мій погляд, впроваджуване науковою школою Л.Репіної розрізнення двох різних типів історичного знання, де місцева історія, зокрема краєзнавство, належить до практики соціально орієнтованого історієписання, а регіональна і нова локальна історія – до практики науково орієнтованої історії, заслуговує на увагу. Краєзнавство орієнтується на класичну модель наукового знання й нарративну логіку історієписання і цим задовольняє суспільну потребу у забезпеченні ідентичності на основі комеморації – спільної історичної пам'яті соціуму. Що ж до регіональної, нової локальної, інтелектуальної історії, то тут реалізується принципово інша модель, придатна для використання в системі вищої освіти²⁰.

²⁰ Маловичко С.И., Румянцева М.Ф. История как строгая наука vs социально ориентированное историописание. – М., 2013. – С 38, 43, 50-51, 185, 221.

Доволі стримані у ставленні до консолідаційного потенціалу «місце пам'яті» (які до відповідного історичного знання) білоруські історики. Вони солідарні з П.Нора у визначенні «місце пам'яті» як місце зустрічі пам'яті й історії, як своєрідної дискусійної практики, яка сприяє ідентифікації суб'єкта з тією чи іншою нацією. Прихильно сприймається у Білорусі і ставлення французьких науковців до «місце пам'яті» як до символу, що зовсім не передбачає обмеження набором конкретних місць. Як місце пам'яті у книзі «Білоруси: нація Пограниччя» розглядається, приміром, шкільний підручник, точніше, розділи, присвячені Другій світовій війні. Але при цьому наголошується, що оскільки кожен підручник як «місце пам'яті» пропонує власну колекцію фактів, особистостей і понять, які претендують на роль національного чи державного канону, то такою ж мірою інші факти він «відправляє у забуття». На основі аналізу різних підручників для шкіл робиться висновок, що водночас підручник є і місцем пам'яті, і місцем забуття. Тому сучасні підручники у Білорусі відіграють не стільки консолідаційну, скільки дезінтеграційну роль²¹.

Очевидно, що шукати відповіді на запитання про місце історії в ієрархії цінностей сучасної культури можна лише з врахуванням відмінності фундаментального наукового і прикладного, розрахованого на масовий попит, знання. Допустимо говорити у цьому контексті про «масове», «популярне» історичне знання і про особливу, соціально орієнтовану модель історієписання. Дискусії про терміни при цьому, зрозуміло, мають тривати. В Україні вони ведуться постійно на конференціях, «круглих столах», симпозіумах, на сторінках історичної періодики.

Поки що, однак, доволі складно знайти відповідь на запитання: чи виявилось ХХІ століття розумнішим за попереднє настільки, щоб скинути з себе тягар «тиранії пам'яті»? Позитивно відповісти на нього поки що ніхто не готовий. Навпаки, фахівці дедалі частіше пишуть про «надлишкову», «перенасичену» пам'ять, і їхнє ледь приховуване роздратування майже завжди пов'язане із перетворенням пам'яті на поминання, де править бал політичний інтерес. Значною мірою цей процес зумовлений ідеєю статичності, закладеною у саме поняття «місце» – воно має виразний просторовий вимір, а ідею часових змін, основоположну в структурі пам'яті, у кожному конкретному випадку доводиться домислювати. Далеко не всі субстанції чи образи, що потрапили в реєстр «місце пам'яті» у П.Нора, підпадають під визначення теориторіального домену «місце». Свята, манускрипти, символи влади, календарі, постаті героїв – символи, які погано корелюють із образом місця. Коли Ж.Мінк говорить про *запас пам'яті*, він додає, що хоч це поняття і не суперечить концепту «місце пам'яті»,

²¹ Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограниччя. – Вильнюс, 2011. – С.160-172.

йдеться не про специфічне «місце», а про поклад ресурсів багаторазового використання у поточних політичних баталіях²².

Очевидно, що повсюдне захоплення «місцями пам'яті» має свої від'ємні риси. Якщо під них не підведено символіку, зрозумілу й прийнятну для більшості громадян, вони перетворюються в екрани для проєкцій різних політичних поглядів. І тоді конструювання простору пам'яті перетворюється у різновид соціальної дискурсивної інженерії (С.Ушакін). Франція істотно підстрахувалася від цієї небезпеки тим, що увела у найширший обіг поняття «patrimoine» як спільне надбання і субстрат національної ідентичності. У довільному перекладі українською воно звучить теж непогано: «культурна спадщина». Звичайно, якщо розуміти її не як мертвий спадок, а як живу субстанцію, що потребує постійного оновлення і дієвої підтримки.

Якщо ж говорити про «місця пам'яті» в українському контексті, то, гадаю, термін «орієнтири пам'яті» був би точнішим для виявлення культурного потенціалу, закладеного і у матеріальних залишках минулого, і у відповідних структурах уяви. У тому вигляді, як він обґрунтований Мішелем Полляком з позицій психоаналізу, орієнтири пам'яті постають як певні емпіричні індикатори, що відображають водночас і просторову протяжність, і глибину «часових пластів»²³. У такому ж значенні – виявлення «внутрішньо культурних сил, що управляють динамікою культури», застосовують поняття «орієнтири пам'яті» і вітчизняні автори у монографії «Український соціум». Відповідні орієнтири у контексті творення образу минувшини простежуються ними у цілому ряді історичних пам'яток, починаючи від Києво-Печерського патерика і до мистецьких зібрань XVIII ст.²⁴.

Утім, метафоричний образ «місць пам'яті» уже настільки міцно утвердився у світовому гуманітарному лексиконі, що мова може йти лише про його часткове коригування, але аж ніяк не про відмову від нього. Закодована в «місцях пам'яті» мнемонічна енергія концентрується переважно за законами просторової близькості і справляє чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, «своє» й «чуже», суспільне й приватне, сакральне й приземлене. Важливо лише обирати серед «місць пам'яті» не стільки сліди минулих битв, скільки етапи розвитку й матеріалізації людського інтелекту, а також кращих форм інтелектуального спілкування. Майже безмежний пізнавальний простір відкриває тут використання здобутків наукової біографістики – адже вона унаочнює проблему вибору на рівні дій конкретної людини і вже тому є потужним виховним засобом.

²² Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. – 2009. – №4. – С.76-77.

²³ Полляк М. Память, забвенье, молчанье. Психоанализ и науки о человеке. – М., 1996. – С.191.

²⁴ Український соціум. – К., 2005. – С.433-452.

Зрештою саме у цьому руслі найзручніше вводити в обіг т.зв. его-документи – джерела особистого походження, які допитливій людині здатні сказати про атмосферу епохи більше, ніж безликі розмірковування про «гноблення», «колоніальну експлуатацію» тощо.

Можливо, в українському контексті доцільніше було б говорити не стільки про зниження рівня символічного контролю за добром «місце пам'яті», скільки про відсутність у владних структур держави чіткої пам'яткоохоронної стратегії. Якщо подивитися на стан автентичних історичних пам'яток XI-XVIII століть, то, за нечисленними винятками, це руїни, які упродовж століття взагалі можуть зникнути. На Заході величезні кошти вкладаються у консервацію таких споруд; у цьому, зокрема, вбачається запорука успішного розвитку туристичної галузі. У багатьох країнах прийняті Кодекси етики реставратора. Україна підписала більшість міжнародних пам'яткоохоронних угод, але у своїй реставраційній політиці держава переважно орієнтується на кошти (а відповідно і на смаки) церкви. Доволі часто це призводить до прикрих казусів, на зразок грубого втручання церкви у вже значною мірою відтворений автентичний живопис Успенського собору Почаївської лаври або дивної надбудови над Михайлівською церквою у Переяславі-Хмельницькому²⁵.

Доводиться констатувати, що у наших керманичів взагалі відсутнє відчуття відповідальності за стратегію донесення до майбутніх поколінь культурних надбань різних народів, що населяли територію України від найдавніших часів. Але чи правомірно адресувати претензії лише державі? Адже опікуватися збереженням культурної спадщини покликані спеціально створені для цього інституції, насамперед Центр пам'яткознавства НАН України та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. На жаль, вони стоять осторонь термінологічних дискусій, що хвилюють світову наукову громадськість. У це важко повірити, але у виданій ними у 2012 р. обсягом близько 35 др. арк. колективній монографії «Основи пам'яткознавства» взагалі відсутнє поняття «місце пам'яті».

Охорона культурних цінностей в Україні регулюється кількома законами, але, за визнанням пам'яткоохоронців, гарантій збереження всіх примітних пам'яток історії й культури у нас не існує. Якщо в радянські часи нищилися пам'ятки, що не відповідали офіційним ідеологічним канонам, то нині культурна спадщина руйнується також внаслідок відсутності критеріїв оцінювання та класифікації пам'яток. Лише у Києві за останні два десятиріччя зникло понад 130 пам'яток²⁶. За таких умов відсутність спеціального інтересу вітчиз-

²⁵ Докладніше див.: *Дорофієнко І.* Хто відповідь перед майбутнім // День. – 2011. – 15 вересня.

²⁶ *Федорова Л.* З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870-і – 1910-і рр. – К. 2013. – С.4-5.

няних правоохоронців до дискусій навколо «місць пам'яті» можна було б пояснити двозначністю закладених у це поняття смислів. Але характер термінологічних дебатів, які ведуться упродовж усіх років незалежності навколо розрізнення понять «пам'ятка» і «пам'ятник», «пам'ятка архітектури» і «пам'ятка містобудування» тощо, наводять на роздуми про традиціоналізм і консерватизм у підходах. Хотілося б, зрозуміло, помилитися, але варто було б і нашим пам'яткоохоронцям прислухатися до поради Х.-У.Гумпрехта: «з епістемологічних причин інституційна структура й інтелектуальні передумови взаємодії різних академічних дисциплін повинні віднині й надалі стати зовсім іншими». Бо «одне з головних покликань і функцій гуманітарного знання – здатність співпадати з тим, що «своєчасне» саме зараз».²⁷

На завершення хотілося б ще раз звернутися до справді безцінних порад П.Нора, на цей раз до тих, які стосуються відповідальності історика за якість репрезентацій та інтерпретацій. Адже «історія творить історика більше, ніж історик історію». Завищені амбіції історика, застерігає вчений, здатні провокувати привласнення ним ролі судді, навіть верховного судді. Але за таких умов дослідник ризикує перетворитися на «папарацці минулого». І тут надзвичайно продуктивними та повчальними уявляються міркування Нора про небезпеки, які підстерігають дослідника в разі зведення історії до пам'яті. Простежимо докладніше хід його думок у вже згадуваній полеміці з П.Рікером: адже вони стосуються історії як такої, незалежно від національних чи якихось інших рамок.

У ХХІ столітті, пише Нора. «видається неможливим написати такий твір про пам'ять, історію, забуття, що досягає кульмінаційної точки у роздумах про вину, справедливу пам'ять, складність прощення, і претендувати на позачасовість. Пришестя пам'яті й насаджувана нею тиранія, зрештою, виявляють глибину й обсяг узагальнення відчуття історії». Історик і філософ рівною мірою реагують на цю потребу, хоч роблять це по-різному. Але обидва мають розуміти: коли колективна пам'ять привласнює собі привілей на творення більш «правдивої» правди, ніж правда історії, вона спирається на правду пережитого, правду спогадів про біль і страждання, про репресії, приниження, забуття. «Ми, філософи і історики, мусимо жити і працювати у цьому світі з його законами... Ми не можемо уникнути його, власне. через особливість нашої професії, але остання змінилась, втратила невинність. Знати, в якому режимі історичності ми працюємо, розуміти її механізми, аналізувати примуси – це найперший спосіб не потрапити до неї в рабство»²⁸.

²⁷ Гумпрехт Х.-У. Как «антропологический поворот» может затронуть гуманитарные науки? //Новое литературное обозрение. – 2012. – № 114.

²⁸ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – С.9, 170, 264 – 266.